

Akıl Delilini Fıkıh Usulcülerinin Farklı Anlamalarda Kullanmaları Üstüne

Yrd. Doç. Dr. Yüksel Macit
İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
İslam Hukuku Ana bilim Dalı
yüksel.macit@inonu.edu.tr

Özet

Bütün fıkıh usulcileri akıllı delil olarak kabul etmişlerdir, ancak farklı anlamlarda kullanmışlardır. Çoğunluk onu nasları anlayıcı, tefsir ve tahsis edici manada delil olarak kabul ederken, bazıları onu rey ile hüküm verici yetkide görmüştür. Bu çalışma akıl delili ile ilgili bu farklı anlayışları belgeleriyle ortaya koymaya yöneliktir.

Anahtar kelimeler: Usulcü, akıl, delil, fıkıh usulü, ihtilaf

Abstract

On The Fact That The Methodologists of Muhammadan Jurisprudence Used Reason In Different Meanings.

All methodologists of Muhammadan jurisprudence accepted reason as evidence (or proof), but used in different meanings. The most of scholars has accept it proof as a understanding, interpreting and distinguishing from general decision; some of them has approval it as a authority with opinion on ra'y. This study attempted to identify this different understandings with its documents.

Key Words: Methodologist, reason, evidence usul al-fiqh, dispute

Giriş

Akıl, sözlükte bilmek, anlamak, bir şeyden uzak durmak, korunmak anlamlarına gelir. Akıl kelimesi ikal (yular) sözünden alınmıştır, çünkü yular deveyi dizginlediği gibi akıl da akıl sahiplerini doğru yoldan çıkmaktan meneder.¹ Aklın İslam alimlerinde bir çok tanımı yapılmıştır, en yaygın tanımıyla akıl, insanda doğruyu yanlıştan, iyiyi kötüden ayırabilen yetenektir. Aklın yeri de İslam bilginlerince tartışılmıştır, kimi dimağ (beyin), kimi kalp demiştir.² Ancak bugün yaygın olan görüş, aklın başta olduğu şeklin-

¹ Bkz. Ragıp el-İsfahanî, *el-Müfredat fi Garibi'l-Kur'an*, İstanbul 1986, 511-512; el-Cürcanî, Seyyid Şerif, *Ta'rifat*, İstanbul trz, 152.

² Aklın tanımı ve yeri ile ilgili tartışmalar hakkında geniş bilgi için bkz. Kadı Abdulcebbar, *el-Muğnî fi Ebvabi't-Tevhid ve'l-Adl*, XI. et-Teklif, Kahire 1965, 375-376; el-Maverdî, *Edebü'd-Dünya ve'd-Din*,

deki görüştür. Bu tartışmanın ayrıntısına girmeyeceğiz; bizi bu çalışmada asıl ilgilendiren aklın delil olarak fıkıh usulünde hangi anlamlarda kullanıldığı hususudur.

Akıl veya terkip halindeki ifadesiyle “akıl delili” diğer İslamî ilimlerde olduğu gibi fıkıh usulünde de kullanılmıştır. Bazı usulcüler onu “delilü'l-akl”, bazıları “ed-delilü'l-aklî” şeklinde ifade etmişlerdir. Fakat akı delil olarak zikreden usulcüler onu hep aynı anlamda kullanmamışlardır, farklı anlamlarda kullanmışlardır. Bu nokta dikkate alınmadan akıl delili hakkında yapılan genel geçer kısa alıntılar veya söylenen sözler karışıklığa ve yanlış anlamalara, dolayısıyla yanlış değerlendirmelere sebep olabilmektedir. Örneğin, “Şia usulcülerini akı müstakil delil olarak zikretmiştir, İbn Hazm (ö.456/1063) ve el-Gazalî'ye (ö.505/1111) göre de akıl delildir” dendiği zaman, bunu okuyan veya işiten, onların, akı hangi anlamda delil saydıklarını bilmediği zaman, akı, rey içtihadı ile teklifi hüküm koyabilen müstakil bir delil olarak kabul ettiklerini zannedebilir. Ayrıntılı bilgi ileride geleceği üzere adı geçenlere göre akıl, şer'î bir hüküm anlamında, tahsis etmede, şer'î hüküm yoksa aslî nefy, beraat-i asliye vb. ile hüküm vermede, yani hakkında şer'î hüküm yoksa bir şeyin aslı hükmü üzere kalmasına hükmetmede delildir. Bu anlamda herkese göre akıl delildir. Usulcülerin bu konuda birbirinden ayrıldıkları nokta şudur: Akıl, teklifi hüküm koyabilir mi, koyamaz mı? Rey ile hüküm verilebilir mi, verilemez mi? Ehl-i sünnet ve Şia'ya göre akıl bu anlamda hüküm koyamaz. Bu noktada farklı düşünen Mutezile'dir; onlara göre akıl, nassı anlamında, tahsiste, beraat-i asliyede delil olduğu gibi, gerekçesi bilinmeyen şer'î hükümler (taabbudî hükümler) dışında kalan konularda da teklifi hüküm koyabilir, rey içtihadı ile haram ve helal hükmü verilebilir.

Bu farklı noktaları kaynaklarıyla birlikte daha belirgin halde gösterebilmek için böyle bir çalışma yapmaya ihtiyaç duyduk. Bu konuya en yakın çalışma Dr. Abdulazim Mahmud ed-Dîb'in *el-Akl inde'l-Usuliyin* (Mısır 1995) adlı çalışmasıdır.³ Çalışma, kaynaklarıyla birlikte seksen sayfa olup; ilk yarısı İmam Şafiî'den (ö.204/819) başlayarak birçok Sünnî usulcünün Kitap, sünnet, icma ve kıyas olmak üzere dört delil kabul ettiklerine, akı, delil olarak zikretmediklerine dair yapılan iktibaslarla ayrılmıştır. Sayfa olarak çalışmanın ikinci yarısının bir kısmı Gazalî, İbn Kudame (ö.620/1223) ve eş-Şerif et-

Lübnan 1978, 19–32; Ebu Ya'la el-Ferra, *el-Udde fî Usulî'l-Fıkh*, Riyad 1993, 83–93. Maverdî ve Ebu Ya'la'ya göre aklın yeri baş değil kalptir.

³ Aklın tanımı ve bu konuda Hanefî anlayışı üzerine yoğunlaşan bir çalışma da ülkemizde yapılmıştır, ancak biz aklın işlevsel yönünü, delil olma yetkisi ve kapasitesini incelemekteyiz. Bahsi geçen çalışma: Köksal, A. Cüneyd, “Hanefî Fıkıh Düşüncesinde Akıl Kavramı ve Dört Mertebeli Akıl Anlayışı”, *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 40 (2011/1), ss. 5-44.

Tilmisanî el-Malikî'nin (ö.771/1369), bu üç usulcünün aklı, aslî nefy (hükümün yokluğu) ve beraat-i asliye anlamında müstakil delil saydıkları, el-Kelvezanî'nin (ö.510/1116) de farklı bir yoldan, makulu'l-asl (lahnu'l-hitap vb.), istishabu halî'l-akl (beraat-i zimmet) gibi benzer kavramlarla onlara katıldığı hususuna tahsis edilmiştir; çalışmanın diğer kısmında ise, Fahreddin er-Razî (ö.606/1209), es-Subkî (ö.771/1369) ve muasır usulcülerden Muhammed Ebu Zehra gibi alimler, "Mutezile'ye göre akıl hakimdir, hüküm koyabilir" dedikleri halde, Mutezile usulcülerinden Kadı Abdulcebbar'ın (ö.415/1025) *eş-Şer'iyat'ında (el-Muğnî, XVII)* ve onun talebesi Ebu'l-Huseyn el-Basrî'nin (ö.436/1044) *el-Mutemed'inde* böyle bir görüşün olmadığı, onların da Ehl-i sünnet usulcülerini gibi delilleri Kitap, sünnet, icma ve kıyas olarak sıraladıkları belirtilmekte, Mutezile hakkında bu konuda insafli olunmasına dikkat çekilmektedir. Sonuç olarak ise şöyle denmektedir: "Bunlarla şu sonuca varıyoruz: Ehl-i Sünnet, Mutezile ve Şia usulcülerini arasında bu konuda ihtilaf yoktur; hepsi Allah'tan başka hakim olmadığı üzerine icma etmişlerdir. Mutezile ve Şia'nın aklı hakim yaptıklarına dair yayılan görüş dikkatsiz bir görüştür. Allah daha iyisini bilir." (Dîb, s. 71)

Abdulazim Dîb çalışmasını bu sözlerle bitiriyor. Onun Mutezile hakkında geçen bu değerlendirmesi olmasa, çalışması telif değil, iktibas ve derleme görüntüsünü vermektedir. Ancak bu makalede amacımız ona tenkit yazmak değil, yöntem ve ulaştığımız sonuçlar farklı olsa da konu açısından benzer bir ön çalışma olduğu için onun çalışmasını kısaca değerlendirerek kendi çalışmamıza geçmeyi uygun gördük. Abdulazim Dîb'in Mutezile hakkındaki değerlendirmesinin içeriğine katılmıyoruz, çünkü derinliğine bir incelemeye dayanmıyor. Zira Kadı Abdulcebbar ve Ebu'l-Huseyn el-Basrî yukarıda adı geçen eserlerinde, aklı müstakil delil olarak ayrı bir bölüm halinde ele almasa da konular içinde, içtihat ile hüküm hususunda tabiri caizse satır aralarında hüküm verme noktasında akla öyle roller tanıyorlar ki bahsi geçen Razî gibi alimlerin Mutezile'ye nispet ettikleri görüşler az bile görülebilir. Bu hususun delilleri bu makalede yeri geldiğinde verilecek. Burada şu kadarını ifade edelim ki Kadı Abdulcebbar bazı eserlerinde, *Şerhu'l-Usuli'l-Hamse'de, Fadlu'l-İtizal'da*, delilleri, 1.Akıl, 2.Kitap, 3.sünnet, 4.icma diye sıralayarak kıyası da onlara dahil saymakta ve burada adı geçen son eserinde, bazıları bu sıralamaya şaşıyor ama Kitap ve sünnetin delil olduğu da akıl ile bilinir demektedir.⁴ Kadı Abdulcebbar bu sıralamayı *Şer'iyat* gibi bir usul kitabında niye açıkça yapmıyor, akla müstakil bir delil olarak bir bölüm halinde yer vermiyor? diye bir soru hatıra gelebilir.

⁴ Bkz. Kadı Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usuli'l-Hamse*, tah. Abdülkerim Osman, Kahire 1988, 88; *Fadlu'l-İtizal ve Tabakatu'l-Mutezile*, tah.Fuad Seyyid, Tunus 1974, 139.

Kadı Abdulcebbar'ın söz konusu sıralamayı Şer'iyat adlı usul kitabında yapmamasının temel sebebi, kanaatimizce bu konuda kendisine karşı yöneltilebilecek sert eleştiri ve tepkilerden çekinmiş olmasıdır. Nitekim Kadı Abdulcebbar, *Fadlu'l-İ'tizal'da*, haber-i vahid konusundaki görüşlerinden dolayı aldıkları tenkitlerden ve Ehl-i sünnet ve'l-cemaat dışı mezhep olarak tanıtılmaktan çok yakınmaktadır. Bu itibarla, Mutezile'nin akıl delili konusundaki görüşleri hakkında da yüzeysel bakışla hüküm vermek yanlış olur. Ayrıca, Dîb'in iddia ettiği gibi Mutezile de akıl delili konusunda Ehl-i sünnet ile aynı düşünüyorsa, bu konuda asırlar boyunca niye tartışmışlar? Bazı çalışmalarımızda da belirttiğimiz üzere Mutezile ile Sünnî mezheplerin, hatta Mutezile'ye hüsun-kubuh (güzel-çirkin/iyi-kötü) meselesinde nispeten daha yakın olan Maturidî mezhebine bağlı fıkıh usulcülerinin görüşlerini birbirinden ayıran en temel nokta, Mutezile'nin aklı teklifi kabul etmesidir.⁵ Mutezile'ye göre akıl sadece güzel ve çirkinini bilmez, hüküm de koyar. Diğer mezheplere göre akıl rey ile hüküm koyamaz. Bu temel farklılıktan dolayı konuyu iki bölümde ele alacağız.

I. Rey ile Hüküm Koyamayan Akıl

Mutezile dışındaki usulcülere göre akıl rey ile hüküm koyamaz, ancak nas olduğunda tefsir, tahsis, kıyas vb. yollarla hüküm çıkarabilir, nas olmadığında ise aslî nefy, beraat-i asliye vb. ile hüküm verebilir.

Aklın nassı anlama ve tefsir etmesinde usulcüler arasında bir ihtilaf yoktur. Muaz hadisinde⁶ geçen içtihat, "rey ile içtihat", Kitap ve sünnette hüküm bulunmadığı zaman şahsi görüş (re'y) ile hükmetme anlamında kullanılmış olmakla birlikte, bazı

⁵ Bkz. Macit, Yüksel, "Mutezile'nin Fıkıh Usulündeki Yeri ve Etkisi", **Marife Mutezile Özel Sayısı**, 2003, 74-75.

⁶ Muaz hadisi şöyledir:

Hz. Peygamber, Muaz'ı Yemen'e göndermek istediğinde sordu:

— Ne ile hükmedeceksin?

— Allah'ın Kitabı ile.

— Onda bulamazsan?

— Allah Resulünün sünneti ile.

---Onda da bulamazsan ?

— Reyimle içtihat ederim, vazgeçmem.

Bunun üzerine Hz. Peygamber, Muaz'ın göğsüne vurdu ve Resulünün elçisini Resulünün razı olduğu hususa muvaffak kılan Allah'a hamdolsun buyurdu. Tirmizî, Ahkam, 3; Darimî, mukaddime, 20; Ahmed, V, 230-236, 242.

usulcüler içtihadın kapsamını genişleterek nasları tefsir edip hükmü anlama işlemine de içtihat demişlerdir.⁷

Aklın nassı tahsis etmesine gelince, hemen hemen her fıkıh usulü kitabında böyle bir konu vardır.⁸ Akıl ile tahsisi beyan gibi gören birkaç mütekellim hariç Sünnî, Şîî, Mu-tezilî ve İbâdî bütün usulcüler akıl ile tahsisi kabul etmektedirler. Bu konuda, el-Bâcî (ö.474/1081) şöyle demektedir: “Tahsis akılların delili ile gerçekleşir. Bu bütün insanların görüşüdür.”⁹ Alaaddin es-Semerkindî (ö.539/1144) ise şöyle der: “Akî delil tahsis etmeye uygundur, bu fakihlerin ve usulcülerin umumuna göre tahsis olur.”¹⁰ Akıl ile tahsis konusunda usulcülerin en çok verdikleri örnek şudur: Kur’an’da, “Namaz kılınız” emri vardır, bu umum ifade eder, ancak akıl onu tahsis eder, zira çocuklar ve delilerin namazdan muaf olması gerekir. Sıkça kullanılan başka bir örnek daha vermek gerekirse, görüşleri kendinden sonra birçok usulcüyü, özellikle el-Cüvenynî (ö.478/1085) ve Gazalî’yi etkilemiş olan Kadı el-Bakillanî (ö.403/1012) ise *et-Takrib ve'l-İrşad (es-Sağır)* adlı usul kitabında, “Tahsisü'l-âmm bi delilî'l-akl” başlığı altında şöyle demektedir: “Allah için hac insanlara farzdır”¹¹ ayetinde kastedilen, çocuklar değil ergenlik çağına ulaşmış akıllılardır.”¹²

Usulcülerin akıl ile tahsise verdikleri örnekler geçtiği üzere açık ve tartışmasız örneklerdir. Onları zikretmekten endişe duymazlar. Ancak nasla, değişen maslahat çatıştığında akıl ile tahsis yapılabilir mi? sorusuna pek yer vermezler, yer verdiklerinde ise genelde, “Nas olduğu yerde içtihat edilemez” (Mecelle md.14) deyip konuyu tartışmaya kapatırlar. Bu konuyu maslahat görüşüyle tanınan Necmeddin et-Tûfî (ö.716/1316) adlı usulcü tartışmaya açmış, fakat o da prensibini ortaya koymakla yetinip somut örnek vermemiştir. Ancak söylediği kadarına dahi çok tepki gösterilmiştir. Ona yapılan tenkitler zamanla yumuşasa da devam etmektedir. Tûfî’nin çok tenkit edilen maslahat görüşü şöyledir: “Nas ve icma maslahata muhalif/aykırı olursa, maslahata riayetin onlara tak-

⁷ İctihadın çeşitli tanımları hakkında bkz. Karaman, Hayrettin, **İslam Hukukunda İctihad**, İstanbul 2010, 15-16.

⁸ Örnek olarak bkz. Ebu Ya’la el-Ferra, el- Udde 547-550; Allame el-Hillî, **Mebadiu'l-Vusul ila İlmi'l-Usul**, Beyrut 1986, 140; Allame Ebu Muhammed es-Salimî (İbâdî), **Şerhu Tal'atü's-Şems**, Umman 1985, I, 165-167.

⁹ el-Bâcî, Ebu'l-Velid, **İhkamu'l-Fusul fi Ahkami'l-Usul**, tah. Abdullah Muhammed el-Cebburî, Beyrut 2012, I, 157.

¹⁰ Alaaddin es-Semerkindî, **Mizanu'l-Usul fi Netaici'l-Ukul**, tah. Muhammed Zeki Abdulber, Katar 1984, 318.

¹¹ Al-i İmran, 3/97

¹² el-Bakillanî, **et-Takrib ve'l-İrşad (es-Sağır)**, tah. Abdulhamid b. Ali Ebu Züneyd, Beyrut 1998, I, 174.

dim edilmesi gerekir. Bu onlar üzerine fetva ve onları iptal (tatil) yoluyla değil, onları tahsis ve beyan yoluyla olur. Sünnetin beyan yoluyla Kur'an üzerine takdimi gibi."¹³

Tûfî'nin ortaya attığı boyutta olmasa da akıl ile tahsisi kabul eden usulcüler, nihâî tahlilde reye ve akla dayanan kıyas konusunda ayrılmışlardır. Sünnî ve İbâdî usulcüler ve Mutezile'nin çoğunluğu kıyası kabul ederken, İmamiye ve Zahirî usulcüler kıyası prensipte caiz görmemişlerdir.

Rey ile içtihadı gelince, Mutezile dışında kalan Sünnî, Şîî, İbâdî ve Zahirî usulcüler onu kabul etmemişlerdir. Birkaç istisna olabilir. Rey ile içtihat, akıl ile içtihat. Ancak akıl rey ile içtihat edip hüküm verirken birçok şeye dayanabilir. Bu bakımdan maslahat-ı mürsele (istislah), istihsan, sed-i zerai, istishab vb. ile hüküm de rey ile hükümün kapsamına girer. İmam Şafî içtihadın bu kadar geniş anlamda kullanılmasını insanları nasların alanından uzaklaştırır endişesiyle, "İçtihat ve kıyas bir manaya iki isimdir"¹⁴ diyerek içtihadın alanını sınırlamaya çalışmıştır. Ancak buna karşı o da illet kıyası dışında şebek kıyası ve birlikte zikredilme gibi, bazı yönlerden ve az bir benzerlik içeren kıyası da kabul ederek kıyasın alanını genişletmiştir.¹⁵ Bu husus ayrı bir inceleme konusu yapılabilir. İstislah, istihsan, sed-i zerai vb. şeylerle içtihadı Hanefîler, Malikîler ve Hanbelîler kullanmışlardır. Cüveynî ve Gazalî gibi bazı Şafîî usulcüler de istislahı, küllî ve zarurî olmalı kaydıyla kabul etmişlerdir.¹⁶

Şia'ya gelince özellikle İmamiye kolu usulcülerini zamanla akli delil olarak zikretmeler de rey ile içtihadı şiddetle karşı çıkmışlardır. Onlar akli nassın umum ifadelerinden hüküm çıkarmada ve nas olmadığında istishab-ı hal vb. ile hükmetmede delil saymışlardır. Sünnî anlayışta olduğu gibi onlara göre de nas varken asla içtihat edilemez. Bu bağlamda İran'da 1404/1984 yılında *el-İctihad fî Mukabili'n-Nas* adlı bir eser yayınlanmıştır. Eserin başlığı biraz ilginç; acaba Şîî dünyasında, "maslahat değişmişse nas olduğu yerde de içtihat edilebilir" şeklinde bir anlayış mı gelişti intibahı vermektedir, ancak eser incelediğinde yeni bir çalışma olmadığı ve "nas karşısında içtihat edilemez" görüşünü her fırsatta desteklediği anlaşılmaktadır. Bir örnek vermek gerekirse, adı geçen eserde, Hz. Ömer'in müellefe-i kuluba zekat vermemesi de, nas karşısında içtihat olarak

¹³ Mustafa Zeyd, *el-Maslaha fî Teşrii'l-İslamî ve Necmeddin et-Tûfî*, 2.Basım, Kahire 1964, 209.

¹⁴ eş-Şafîî, Muhammed b. İdris, *er-Risale*, İstanbul 1985, 205.

¹⁵ Şafîî usulünde kıyas çeşitleri için bkz. eş-Şafîî, *er-Risale*, 205-211; el-Cüveynî, İmamu'l-Haremeyn Ebu'l-Meâlî Abdülmelik, *el-Varakat*, Riyad 1996, 16.

¹⁶ Bkz. el-Cüveynî, İmamu'l-Haremeyn Ebu'l-Meâlî Abdülmelik, *el-Burhan fî Usuli'l-Fıkıh*, tah. Salah b. Muhammed, Beyrut 1997, II, 161-169; el-Gazalî, Ebu Hamid, *el-Mustasfa min İlmi'l-Usul*, tah.S.Aşkar, Dimeşk 2012, I, 414-432.

değerlendirilmekte ve tenkit edilmektedir.¹⁷ Adı geçen eseri tahkik eden ise esere yazdığı girişte, İslam'da fikir hürriyetinden, İslam'ın akla verdiği önemden bahsettikten sonra bazı Şîî kaynaklara dayanarak meşhur Şîî usulcülerine atıfta bulunup şu hatırlatmayı yapmaktadır: “Şeyh Saduk (ö.381/991), Şeyh Müfid (ö.413/1022) ve Seyyid Murtaza (ö.436/1044) içtihadı, reyî, kıyası ve istihsanı kabul etmiyorlar. Bu şeyler İmamiye mezhebinden değildir.”¹⁸ Şeyh Müfid usul kitabının sonunda masum imamın dahil olduğu ümmetin icmanın delil olduğunu belirttikten sonra kıyas ve içtihadı bahsetmiyor, sadece, “İstishab-ı hal ile hüküm vaciptir, çünkü halin hükmü sabittir”¹⁹ diyor. Aslında buna hükmetmek de bir içtihadıdır. Ama o bunu içtihadı kabul etmiyor. Şeyh Tûsî (ö.460/1068) ile birlikte İmamiye Şiasında içtihadı ve kıyas lehine bir kırılma başlamıştır. Daha sonra gelen İmamiye usulcülerinden Muhakkik el-Hillî (ö.676/1277) *el-Mearic* adlı fıkıh usulü kitabında Sünnî usulcüler gibi içtihadı, şer'î hükümleri şer'î delillerden çıkarmada gayret (cehd) sarfetme şeklinde tanımladıktan sonra, kıyas içtihadı cümlesindedir, kıyas ondan istisna edilirse biz de ehl-i içtihadıtan (içtihadı kabul edenler) sayılırız diyor.²⁰ Allame el-Hillî ise (ö.726/1326) *Mebadiü'l-Vusul ila İlmi'l-Usul* adlı kitabının son kısmında içtihadı bir bölüm olarak yer ayırıyor, fakat Allah'tan, Peygamber, vahiy, masum imam ise ilham alabileceği için bize göre onların içtihadı etmesi caiz olmaz dedikten sonra şöyle diyor: “Ulemaya gelince, onların Kur'an ve sünnetteki umum ifadelerden hükümler çıkarma ve çatışan deliller arasından tercih yapma suretiyle içtihadı etmeleri caiz olur. Ama kıyas ve istihsandan hüküm alma caiz olmaz.”²¹ Allame Hillî böyle demekle birlikte kıyasa Sünnî usul kitaplarında olduğu gibi detaylı bir şekilde yer vermeyi, illeti, mansus illet, istinbat edilmiş illet, münasib ve müessir illet diye kısımlara ayırmayı da ihmal etmiyor; sanki İmamiye Şia'sını kıyasa ısındırıyor. İmamiye usulcülerini arasında hâla aynı sıkıntı var; bir defa eski büyük imamlarının kıyası kabul etmedikleri görüşü yayılmış, onu prensipte açıkça aşamamaktadırlar.

İmamiye usulcülerini arasında içtihadı gelişimi ile ilgili olarak *Edvaru'l-İctihad inde's-Şiati'l-İmamiyye* (2007) adlı yeni bir kitap yazılmıştır. Bu kitapta yer alan bir tespite göre İmamiye Şiası usulünde Kitap, sünnet ve icma'dan sonra dördüncü sırada aklı delili açıkça ilk zikreden İbn İdris (ö.598/1201) olmuştur, fakat hemen ondan sonra gelenler

¹⁷ İmam Şerefeddin el-Musevî, *el-İctihad fî Mukabili'n-Nas*, tah. Ebu Mücteba, Kum, 1404/1984, 42-50.

¹⁸ Dikkatimizi çeken bir husus, on iki imamcı Şîîler fıkıh ve usulde mezhepleri için Caferî tabirinden çok İmamiyye tabirini kullanıyorlar.

¹⁹ Şeyh Müfid, *et-Tezkire bi Usulî'l-Fıkh*, tah. Şeyh Mehdi Nəcəf, Beyrut 1993, 45.

²⁰ Bkz. Ferhan, Adnan, *Edvaru'l-İctihad inde's-Şiati'l-İmamiyye*, Kum 1428/2007, 47-48.

²¹ Allame el-Hillî, *Mebadiü'l-Vusul*, 241.

aklî delilden bahsetmemişlerdir.²² Ancak yine aynı kitapta belirtildiğine göre sadece haberleri (Kitap, sünnet ve imamların sözleri) delil kabul eden, usul ilmine karşı olan ve usul ilmini Sünnî mezheplerin ürünü gören Ahbarîler değil ama muasır İmamiye usulcülerinden birçoğu akli dördüncü sırada delil olarak zikretmişlerdir. Nitekim İmamiye arasında *Usulu'l-Fıkh* kitabı meşhur olan Şeyh Muhammed Rıza el-Muzaffer (ö.1383/1963) adı geçen kitabında dördüncü delil olarak akli zikretmiş, aklî delilin kısımlarından bahsetmiş,²³ "Aklî delil" diye bir bölüm açmış, konuyu tarihî gelişimi içinde genişçe tartışmış; kiminin, aklî delili, lahnu'l-hitap, fehva'l-hitap vb. şekilde, kiminin beraat-i asliye ve istishab manasında anladığını belirtmiştir, kendisi aklî delilî mülazemet-i akliyye olarak anlamıştır, "vacibin öncülü vaciptir" önermesinde olduğu gibi.²⁴

Zeydî usulcüler kıyas ve istihsanı delil olarak kabul etmiş ve içtihadı büyük önem vermişlerdir.²⁵

Ancak felsefî yönleri olmakla birlikte klasik dönem İsmailî usulcüler kıyası, istihsanı, rey ve içtihadı şiddetle tenkit etmişlerdir.²⁶

Zahirî İbn Hazm kıyas, istihsan ve rey ile hüküm hususunda İmamiye ve İsmailiye usulcülerleriyle benzer düşünmekte ve rey ile hüküm hakkında şöyle demektedir: "Hiç kimseye rey ile hükmetme helal olmaz. Allah Teala şöyle buyurmuştur: 'Kitap'ta hiçbir şeyi eksik bırakmadık.'²⁷ Yine şöyle buyurmuştur: 'Ey iman edenler, Allah'a, Peygamber'e ve sizden emir sahiplerine itaat ediniz; bir şeyde anlaşmazlığa düşerseniz onu Allah ve Peygamber'e götürünüz, Allah'a ve ahiret gününe inanıyorsanız.'²⁸ Allah Resulü de şöyle buyurmuştur: 'İnsanlar cahil reisler edindiler, onlar da rey ile fetva verip saptılar ve saptırdılar.'" Bu hadis Buharî ve daha başkalarının tahriç ettiği sahih hadistir."²⁹ İbn Hazm bu konuda kendine göre başka deliller de zikrettikten sonra şöyle demektedir: "Kitap ve sünnette bulamazsam reyimle içtihat ederim, bundan vazgeçmem" şeklindeki

²² Ferhan, *Edvaru'l-İctihad*, 137.

²³ Şeyh Muhammed Rıza el-Muzaffer, *Usulu'l-Fıkh*, Kum 2007, 151-155.

²⁴ Şeyh Muhammed Rıza el-Muzaffer, *Usulu'l-Fıkh*, 360-371.

²⁵ Bkz. İbnu'l-Murtaza, Ahmed b. Yahya, *el-Bahru'z-Zehhar*, Beyrut 1993, I, 187-197.

²⁶ Bkz. Kadı Numan b. Muhammed, *İhtilafu Usuli'l-Mezahib*, tah. Mustafa Galib, Beyrut 1983, 156-228.

²⁷ Enam, 6/38.

²⁸ Nisa, 4/59.

²⁹ İbn Hazm, *en-Nebzetü'l-Kafiye fi Ahkami Usuli'd-Din*, tah. Muhammed Ahmed Abdulaziz, Beyrut 1985, 58. Bu eseri tahkik eden, yazdığı mukaddimede bu eser için kullanılan Nübez isminin yanlış olduğunu belirtmektedir.

Muaz hadisini hatırlatırsalar, bu hadis batıldır, onu Haris b. Amr'dan başkası rivayet etmemiştir, o da meçhul kişidir."³⁰

Bu görüşleri verdikten sonra akıl delili ile ilgili olarak bu bölümde çokça geçen aslî nefy ve beraat-i asliye terimlerini de biraz açmamız ve örnekler vermemiz uygun olur.

Aslî nefy, bir şey hakkında hükmün olmaması, beraat-i asliye ise zimmetin borç vb. şeylerden beri, boş olmasıdır. Mecelle'nin 8. maddesinde geçtiği üzere: "Beraat-i zimmet asıldır." Beraat-i zimmete istishabu halî'l- akl diyen usulcüler de olmuştur. Esasen bunlar genel istishab delilinin kısımlarıdır. İstishab bir şeyin bulunduğu hal üzere kalmasıdır. İstishab delilini en geniş anlamıyla Hanbelîler ve Şafîîler kullandığı için bu konu daha çok onların usullerinde ele alınmıştır. Bazı Şîî ve İbâdî usulcüler de istishabı geniş anlamda delil kabul etmişlerdir. Hanefîler ve Mutezile, istishabı yeni hak ispat edici değil de, eski hakkın kaybolmasını önleyici, defî olarak delil kabul etmişlerdir. Bunları genel bilgi olarak verdikten sonra aklın aslî nefy ve beraat-i asliye anlamında delil olmasına örnek verebiliriz.

Daha önce geçtiği üzere Şîî usulcülerden Şeyh Müfid usul kitabının sonunda, "İstishab-ı hal ile hüküm vaciptir, çünkü halin hükmü sabittir"³¹ demektedir. İstishab-ı hal ile aslî nefy ve beraat-i asliye benzer şeylerdir. Bu konuda Gazalî'nin açıklaması daha geniştir, o *el-Mustasfa* adlı usul kitabında şöyle demektedir:

"Sem'î (şer'î) hükümler akıl ile bilinmez. Fakat akıl, peygamber gelmeden ve halk, mucizeler ile teyit edilmeden önce, zimmetin vaciplerden beri olduğuna ve hareket etme ve etmeme hususunda halk için bir sıkıntı olmadığına delalet eder. Sem' (şeriat) gelmeden önce, hükmün yokluğu akıl delili ile bilinir. Biz sem' gelinceye kadar bu istishab/hal üzereyiz. Bir peygamber gelip beş vakit namazı vacip (farz) kıldığı zaman, altıncı bir namaz vacip değildir; bu peygamberin açıklamasıyla değil, o namazın nef-

³⁰ İbn Hazm, *en-Nebzetü'l-Kafiye fi Ahkami Usuli'd-Din*, 59. Burada düşülen tahkik notunda Muhammed Ahmed Abdulaziz, Muaz hadisi hakkında, "bu hadis münker'dir" dedikten sonra hadisin Ahmed'in *Müsned*'inde (V, 230, 242), Ebu Davud'un *Sünen*'inde (II, 116), Tirmizî'nin *Sünen*'inde (II, 275) ve daha başka hadis ve tabakat kitaplarında geçtiğini tespit etmiştir. Biz de bunlara şunu ekleyebiliriz: İctihatla ilgili Muaz hadisi Sünnî fıkıh usulü kitaplarında yaygın şekilde delil olarak kullanılmaktadır. Kadı Abdulcebbar usulle ilgili *eş-Şer'iyat (Muğni, XVII, 300)* kitabında Ebu Ali el-Cübbâî'nin bu hadisi zayıf bulduğunu kaydetse de kendisi Muaz hadisine çok önem vermekte ve rey ile icthadın caiz olduğuna onu delil göstermektedir.

³¹ Şeyh Müfid, *et-Tezkire bi Usuli'l-Fıkh*, 45.

yi (yokluğu) iledir. Altıncı namazın vacipliği yoktur; çünkü o namazın vacip olması için ispat edici delil yoktur, geriye aslı nefy kalır; vacipliği bildiren söylem beş vakit namazla sınırlıdır, altıncı namaz hakkında nefy üzere kalır, sem' gelmemiş gibi. Aynı şekilde peygamber bir vakitte ibadet vacip kılrsa, vakit bittikten sonra zimmet, beraat-i asliye üzere kalır, gücü yetene vacip kıldığı zaman, gücü yetmeyen olduğu hal üzere kalır."³²

Gazalî'nin burada verdiği namaz örneğini, daha önce Kadı Abdulcebbar, üstatları Ebu Ali el-Cübbâî'ye (ö.303/915) dayanarak, usulün kıyas ile ispatının caiz olmadığı hususunda, "kıyas ile altıncı bir namaz ispat edilemez"³³ diyerek vermiştir. İstishabın fûru' fıkihtan meşhur örneği mefkud (kaybolmuş kişi) örneğidir. Kayıp kişi öldüğüne dair bir delil bulunmadıkça istishab delili gereğince haklarına sahip olarak sağ kabul edilir. Fukaha metodu ile yazılan usul kitaplarının istishab konusunda ve Mecelle'nin, "Bir şeyin bulunduğu hal üzere kalması asıldır" (md.5), "Beraat-i zimmet asıldır" (md.8) vb. küllî kaidelerinin şerhlerinde başka örnekler de vardır.³⁴

II. Rey İle Hüküm Koyan Akıl

Nassın hiç gelmediği durumdan başlayarak konuyu ele alırsak, bu bağlamda Mutezile'nin genel kanaatini yansıtan bir tespit Ebu'l-Hüzeyl el-Allaf'a (ö.235/849) nispet edilerek şöyle verilir: "İnsan, şariat gelmese de Allah'ı akıyla bilmek, adaleti ve güzel şeyleri bilip yapmak, zulüm ve yalan gibi çirkin şeyleri bilip sakınmak zorundadır."³⁵ İmam Maturidî (ö.333/944), şariat gelmese de Allah'ı bilmek hususunda Mutezile ile aynı düşünse de ahkam konusunda akıl ile sorumluluk boyutunda Mutezile kadar ileri gitmemektedir. Bu hususta Mutezile'nin tam karşıtı, onlardan ayrılan İmam Eş'arî'dir (ö.324/936); ona göre şariat gelmese, akıl, Allah'ı bilmek ile de sorumlu değildir. Bu tartışma kelâm kitaplarının yanı sıra usul kitaplarının hüsün-kubuh bahsinde yapılır. Hüsün-kubuh konusu, birçok usul kitabında vardır, özellikle Gazalî'nin Mustasfa'sında çok geniş tartışılmıştır.

Dinde rey ve kıyas ile hüküm verilemez diyen Nazzam (ö.231/845 ve Cafer b. Mübeşşir (ö.234/848) gibi Mutezilîler olmakla birlikte, Mutezile'den usul kitapları gü-

³² el-Gazalî, el-Mustasfa, I, 377.

³³ Kadı Abdulcebbar, eş-Şer'iyat, 304.

³⁴ Bkz. Ebu Ya'la el-Ferra, el-Udde, 1262-1268; Ali Haydar, *Dürerü'l-Hükkam Şerhu Mecelleti'l-Ahkam Şerhu'l-Kavaidi'l-Külliyeye*, İstanbul 1330, 41-50; İlhan, Cengiz, *Eski Hukukun, Mecelle'nin Doksan Dokuz İlkesi*, İstanbul 2003, 9-14.

³⁵ eş-Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut trz., 46.

nümüze ulaşmış olan Kadı Abdulcebbar ve Ebu'l-Huseyn el-Basrî, rey ve kıyas ile hükümün caiz olduğunu açıkça belirtmiş, akılî teklif-şer'î teklif, akılî vacip-şer'î vacip, akıl ile bilinenler (akliyyat), şer' ile bilinenler (şer'iyyat) ayırımını yapmış, bu görüşlerini Ebu Ali el-Cübbâî ve onun oğlu Ebu Haşim el-Cübbâî'ye (ö.321/933) ve daha başka Mutezilî alimlere nispet etmişlerdir. Kadı Abdulcebbar bu konuda şunları der:

“Akıl ile zorunlu veya düşünülerek bilinen her hükmü şer'e (şeriat) izafe etmeye gerek yoktur, çünkü o konuda şer' (vahiy) geldiği zaman aklın hükmünü tekit için gelir. Ancak şer' olmasaydı akıl ile bilinmeyecek (namaz ve oruç gibi) hükümler şer'e nispet edilir.”³⁶ “Vacipler iki kısma ayrılır: Akılî ve şer'î. Akliyyat, emanetin geri verilmesi, borcun ödenmesi ve nimeti verene şükür gibi şeylerdir. Şer'iyyat, Allah'a yakınlık ve ibadet kastı ile yapılan şeylerdir.”³⁷ “Peygamberi akıl ile bilinen konularda örnek almak doğru (sahih) olmaz.”³⁸

Akliyyat ve şer'iyyat ayırımı yapan Mutezilîler temel bazı konularda ittifak etsele de ayrıntıda, tek tek bazı meselelerde, onların akıl ile mi şer' ile mi bilindiği hususunda ihtilaf etmektedirler.³⁹ Bu bağlamda Ebu'l-Huseyn el-Basrî'nin namazın vacip olması gibi, şarap içmenin haram olmasını da akıl ile bilinmeyen, şer' ile bilinen şeylere örnek vermesi⁴⁰ ilginçtir. Neden akıl ile bilinmesin? O bunun sebebini açıklamamaktadır.

Kadı Abdulcebbar'a göre : “Delil, şer' ile de, ahad haber ve içtihat ile de bir şeyin kabih olduğuna hükmedilebileceğine delalet eder.”⁴¹ Kadı Abdulcebbar *Şer'iyyat*'da, genelde çirkin veya kötü diye çevirdiğimiz kabih kelimesini, başka anlamları yanı sıra haram, haramı ise kabih diye açıklar.⁴² Bir yerde ise akıl ile haram sözünü açıkça kullanarak şöyle der: “Akıl açısından haram olan fiillere gelince, zulüm, vb. şeyler belirttiğimiz konuya dahil değildir.”⁴³ Kadı Abdulcebbar adı geçen eserinde rey ile içtihat hususunda da şöyle der:

“Peygamber (sav), Muaz'ın rey ile içtihat ederim sözünü tasvip etti. Kastedilen kıyas ve içtihat olduğu zaman içtihat reye izafe edilebilir, çünkü

³⁶ Kadı Abdulcebbar, eş-Şer'iyyat, 101.

³⁷ Kadı Abdulcebbar, Şerhu'l-Usuli'l-Hamse, 70.

³⁸ Kadı Abdulcebbar, eş-Şer'iyyat, 270.

³⁹ Bkz. Kadı Abdulcebbar, eş-Şer'iyyat, 144.

⁴⁰ Bkz. Ebu'l-Huseyn el-Basrî, *el-Mutemed fi Usuli'l-Fıkh*, Beyrut 1983, II, 327-328.

⁴¹ Kadı Abdulcebbar, eş-Şer'iyyat, 134.

⁴² Bkz. Kadı Abdulcebbar, eş-Şer'iyyat, 94-97.

⁴³ Kadı Abdulcebbar, eş-Şer'iyyat, 130.

o nas üzerinde düşünme şeklinde içtihat olsaydı içtihadın reye izafesi doğru olmazdı ve Kitap ve sünnette hüküm bulunmadığında Muaz'ın reye geçeceğini söylemesi kesinlikle yanlış olurdu. Zira o, iki kaynaktan birinde bulunan nas ile içtihat etseydi, hüküm Kitap ve sünnette yok sayılmazdı ve üçüncü sırada içtihadı zikretmesi doğru olmazdı.”⁴⁴

Kadı Abdulcebbar bu ifadeleriyle naslarda hüküm olmadığında rey içtihadı ile hüküm verilebileceğini çok iyi delillendirmektedir. Muaz hadisini sahih kabul edenlerin rey ile içtihadı kabul etmemesi çelişki olur.

Sonuç

Bütün usulcüler akli delil kabul etmişler fakat aynı anlamda kullanmamışlardır. Kimi onu, nas olduğunda tefsir, tahsis, kıyas vb. yollarla hüküm çıkaran, nas olmadığında rey ile hükmedemeyen, aslı nefy, beraat-i asliye vb. ile hükmeden akıl, kimi nas olmadığında rey ile hüküm koyan akıl olarak kullanmışlardır. Akıl rey ile hüküm koyabilir diyenler Mutezile usulcüleridir. Bu konuda Mutezile'ye muhalif olarak diğer mezhep usulcülerini aynı görüştedirler, ancak Ehl-i sünnet usulcülerini, akli tek başına rey ile hüküm verme hariç bahsi geçen diğer bütün anlamlarda delil kabul ederlerken, Şia'dan İmamiye ve İsmailiye usulcülerini ile Zahirî usulcüler, rey ile içtihadı kabul etmedikleri gibi kıyası da kabul etmezler. Bize göre, Kur'an ve sünnette hüküm bulamazsam reyimle içtihat ederim diyen Muaz hadisini sahih kabul edenlerin rey ile içtihadı, rey ile hüküm vermeyi kabul etmemesi çelişki olur. Bu hadiste rey ile içtihat tabiri açıkça geçmektedir, tevil ile kapanmaz.

Kaynakça

- Alaaddin es-Semerkindî, *Mizanu'l-Usul fî Netaici'l-Ukul*, tah. Muhammed Zeki Abdulber, Katar 1984.
- Ali Haydar, *Dürerü'l-Hükkam Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm Şerhu'l-Kavaidi'l-Külliyeye*, İstanbul 1330 h.
- Allame Ebu Muhammed es-Salimî (İbâdî), *Şerhu Tal'atü's-Şems*, Umman 1985
- Allame el-Hillî, *Mebadiu'l-Vusul ila İlmi'l-Usul*, Beyrut 1986
- el-Bâcî, Ebu'l-Velid, *İhkamu'l-Fusul fî Ahkami'l-Usul*, tah. Abdullah Muhammed el-Cebburî, Beyrut 2012
- el-Bakillanî, *et-Takrib ve'l-İrşad (es-Sağîr)*, tah. Abdulhamid b. Ali Ebu Züneyd, Beyrut 1998
- el-Cürcanî, Seyyid Şerif, *Ta'rifat*, İstanbul trz

⁴⁴ Kadı Abdulcebbar, eş-Şer'iyyat, 300.

- el-Cüveynî, İmamı'l-Haremeyn Ebu'l-Meâlî Abdulmelik, *el-Burhan fî Usuli'l-Fıkh*, tah. Salah b. Muhammed, Beyrut 1997
- el-Varakat*, Riyad 1996
- Ferhan, Adnan, *Edvaru'l-İctihad inde'ş-Şiati'l-İmamiyye*, Kum 1428/2007
- Ebu'l-Huseyn el- Basrî, *el-Mutemed fî Usuli'l-Fıkh*, Beyrut 1983
- Ebu Ya'la el-Ferra, *el-Udde fî Usuli'l-Fıkh*, Riyad 1993
- el-Gazalî, Ebu Hamid, *el-Mustasfa min İlmi'l-Usul*, tah.S.Aşkar, Dımeşk 2012
- İbn Hazm, *en-Nebzetü'l-Kafiye fî Ahkami Usuli'd-Din*, tah. Muhammed Ahmed Abdulaziz, Beyrut 1985
- İbnu'l-Murtaza, Ahmed b. Yahya, *el-Bahru'z-Zehhar*, Beyrut 1993
- İlhan, Cengiz, *Eski Hukukun, Mecelle'nin Doksan Dokuz İlkesi*, İstanbul 2003
- İmam Şerefeddin el-Musevî, *el-İctihad fî Mukabili'n-Nas*, tah. Ebu Mücteba, Kum 1404/1984
- Kadı Abdulcebbar, *Fadlu'l-İ'tizal ve Tabakatu'l-Mutezile*, tah. Fuad Seyyid, Tunus 1974
- *el-Muğnî fî Ebvabi't-Tevhid ve'l-Adl, XI. et-Teklif*, Kahire 1965
- *el-Muğnî, XVII. eş-Şer'ıyyat*, Kahire 1963
- *Şerhu'l-Usuli'l-Hamse*, tah. Abdülkerim Osman, Kahire 1988
- Kadı Numan b. Muhammed, *İhtilafu Usuli'l-Mezahib*, tah. Mustafa Galib, Beyrut 1983
- Karaman, Hayrettin, *İslam Hukukunda İctihad*, İstanbul 2010
- Köksal, A. Cüneyd, "Hanefî Fıkıh Düşüncesinde Akıl Kavramı ve Dört Mertebeli Akıl Anlayışı", *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 40 (2011/1), ss. 5-44.
- Macit, Yüksel, Mutezile'nin Fıkıh Usulündeki Yeri ve Etkisi", *Marife Mutezile Özel Sayısı*, 2003, ss.73-82.
- el-Maverdî, *Edebü'd-Dünya ve'd-Din*, Lübnan 1978
- Mustafa Zeyd, *el-Maslaha fî Teşrii'l-İslamî ve Necmeddin et-Tûfî*, 2.Basım, Kahire 1964
- Ragıp el-İsfahanî, *el-Müfredat fî Garibi'l-Kur'an*, İstanbul 1986
- eş-Şafîî, Muhammed b. İdris, *er-Risale*, İstanbul 1985
- eş-Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut trz.
- Şeyh Muhammed Rıza el-Muzaffer, *Usulu'l-Fıkh*, Kum 2007
- Şeyh Müfid, *et-Tezkire bi Usuli'l-Fıkh*, tah. Şeyh Mehdi Necef, Beyrut 1993.